յան Հայաստանի ու Կիլիկիայի տարածքից ստեղծեն Հայկական ինքնավարություն իրենց հովանավորության ներքո։

Պողոս Նուբար փաշան 1915 թ. հուլիսին անգլիական մի քանի գործիչների հետ ունեցած հանդիպումներից ոգևորված գրում էր. «Մեր դատը Ռուսիո, Ֆրանսիայի և Անգլիո համակրությունը կվայելե»[113]։

Պողոս Նուբարը 1916 թ. դեկտեմբերի 14-ին Չորրորդ պետական դումայի անդամ Պապաջանյանին հղած իր նամակում գրում էր. «Ես հանրապետության (Ֆրանսիայի—խմբ) կառավարությունից ստացել եմ պաշտոնական հավաստիներ, թե հաղթանակից հետո մեր ազգային ձգտումները կստանան լիակատար բավարարություն»[114], և վերջում ավելացնում, որ նրան հայտնի է դաշնակիցների միջև կնքված համաձայնագիրը, որով վեց վիլայեթները և Կիլիկիան չեն կազմելու մի ամբողջություն, նրանց մի մասը տրվելու է Ռուսաստանին, իսկ մյուս մասը (Կիլիկիա)՝ Ֆրանսիային։ «Մենք կարող ենք հուսալ,— եզրակացնում էր Պողոս Նուբարը,— որ Ֆրանսիայի հովանավորության տակ տրված տեղական լայն ինքնավարության շնորհումով այնտեղ կիրագործվեն մեր բաղձանքները»[115]։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում դաշնակիցների արած խոստումնալից հայտարարությունները և հետագայում միջազգային տարբեր կոնֆերանսներում Հայկական հարցի մասին ընդունած մի շարք բանաձևերը ցույց տվեցին, որ մեծ տերությունները երբեք միտք չեն ունեցել իրապես օգնել արևմտահայերին՝ ազատագրվելու թուրքական բռնակալությունից։ Նրանք մշտապես օգտագործում էին Հայկական հարցը միայն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ հեռուն միտող իրենց նվաճողական պլաններն իրագործելու նպատակով։ Հայկական հարցի մեջ կատարված այդ խաղը հանգեցրեց ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը, այլ վերջին հաշվով օգնեց թուրքերին՝ բարբարոսաբար բնաջնջելու հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը։

7. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԵՊԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից Երկրորդ ինտերնացիոնալի կուսակցությունների առաջնորդները բացահայտորեն անցան իմպերիալիստական բուրժուազիայի լագերը։ Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության պարագլուխները 1914 թ. օգոստոսի 4-ին Ռայխստագում քվեարկեցին հօգուտ ռազմական վարկերի։ Գերմանական և ավստրո-հունգարական սոցիալ-դեմոկրատների վերնախավը փորձում էր ցույց տալ, որ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան «արդար» պատերազմ են մղում հանուն հայրենիքի ազատության և կուլտուրայի պահպանման, հանուն Անգլիայի ու Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների «ազատագրման»։

Ֆրանսիայի և Բելգիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների ղեկավարները, հավանություն տալով իրենց կառավարությունների մասնակցությանը պատերազմին, «արժանացան» մինիստրական աթոռների։ Անգլիա-

---

113 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 669, թ. 42։

114 Տե՛ս Լեո, Անցյալից հուշեր, Թիֆլիս, 1925, էջ 349։

115 Նույն տեղում., էջ 350։

յի սոցիալիստական կուսակցության առաջնորդները նույնպես դավաճանեցին բանվոր դասակարգին և հայրենիքի պաշտպանության անվան տակ կոչ էին անում աջակցել իրենց կառավարության քաղաքականությանը պատերազմում՝ ընդդեմ գերմանական միլիտարիզմի, բռնապետության և ագրեսիայի։

Նույն դավաճանական դիրքը բռնեցին ռուսական մենշևիկները ու էսէռները, որոնք ամբողջ պատերազմի ընթացքում պաշտպանում ու արդարացնում էին ցարական կառավարության զավթողական քաղաքականությունը։ Անդրկովկասում գործող բուրժուական ու մանրբուրժուական կուսակցությունները՝ կադետները, դաշնակցականները, հնչակյանները, մենշևիկները և մյուսները պատերազմի առաջին իսկ օրից նույնպես պատրաստակամություն հայտնեցին օժանդակելու Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի բանակների հաղթանակին, որի հետ նրանք կապում էին իրենց նպատակների իրականացումը[116]։

«...Հաղթել թշնամուն՝ ահա սա է կառավարության, ինչպես նաև ժողովրդի մեջ բարոյական մեծ ազդեցություն ունեցող հասարակական կազմակերպությունների ձգտումն ու ցանկությունը։ Օգտվել դասակարգերին համակած հայրենասիրական զգացմունքից և միավորել նրանց հայրենիքի պաշտպանության գործում՝ հայրենիքի համար անպարտելի ուժ ստեղծելու նպատակով—ահա սա է ժողովրդի ներկայացուցիչների կողմից փայփայվող մեծ նպատակը»։ Այսպես էր գրում «Աշղ սոզ»-ի 1916 թ. հունվարի 26-ի համարում «Մուսավաթ» կուսակցության պարագլուխ Ռասուլ-զադեն[117]։

Վրացական ֆեդերալիստների օրգան «Սախալխո փուրցելի» («Ժողովրդական թերթիկ») թերթը, ազնվական մտավորականության «Կլդե» («Ժայռ») շաբաթաթերթը, հանդիսանալով պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակի ջերմ պաշտպանները, պահանջում էին վերջ տալ դասակարգային տարաձայնություններին և գործադրել բոլոր ջանքերը թշնամուն հաղթելու համար[118]։ 1915 թ. հունիսի 20-ին վրացական բուրժուա-նացիոնալիստական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցության օրգան «Սաքարթվելո» («Վրաստան») թերթը գրում էր. «Պետությունը վտանգի մեջ է, մոռացեք ներքին տարաձայնությունների, անձնական անախորժությունների, կուսակցական պայքարի մասին և ոգևորվեցեք մի մտքով ու կամքով»[119]։

Հայկական բուրժուա-նացիոնալիստական դաշնակցություն կուսակցության օրգան «Հորիզոն» թերթն իր 1915 թ. հուլիսի 3-ի համարի «Մենք էլ լարենք մեր ուժերը» խմբագրական հոդվածում գրում էր. «Ժամանակը չէ՞, որ մենք էլ հետևենք ուժեղների օրինակին և ընդհանուր սպառազինման դիմելով համախմբենք գործի ընդունակ բոլոր տարրերը, առանց դասակարգային խտրության»[120]։

---

116 *Տե՛ս Ц. П. Агаян*, Вековая дружба народов Закавказья, Ереван, 1970, стр. 313—314; *его же* «Армянские политические партии и первая мировая война», в сборнике «Первая мировая война», М., 1968, стр. 335—346.

117 *Տե՛ս Мирза-Давуд Гуссейнов*, Мусават в прошлом и настоящем, Заккнига, 1927, стр. 57.

118 *Տե՛ս М. В. Церцвадзе*, Революционное движение в Грузии в 1914—1917 годах, част I (1914—1916 гг.), М., 1957, стр. 137, 140.

119 *«Սաքարթվելո», 1915, № 24։*

120 *«Հորիզոն», 1915, № 146։*

Հայկական լիբերալ բուրժուազիայի օրգան «Մշակ» թերթը, ողջունելով աջդյունաբերության և առևտրի ներկայացուցիչների համառուսաստանյան IX համագումարի որոշումը ռազմաարդյունաբերական կոմիտեներ ստեղծելու մասին, «նշանավոր դեպքեր» առաջնորդողում գրում էր. «Նշանակալից երևույթ է, որ բոլոր հոսանքները, ուղղությունները, խավերը և դասակարգերը միացել են մի հարցի նկատմամբ, այն է՝ ստեղծելու ազգային պաշտպանության գործը միացնող մի ընդհանուր համազգային օրգան»[121]։

Ահա թե ինչու ռուսական բուրժուական ու մանրբուրժուական կուսակցությունների օրինակով նրանք ևս լայն գործունեություն ծավալեցին ռազմաարդյունաբերական կոմիտեներ և դրանց կից «բանվորական խմբեր» ստեղծելու ուղղությամբ։ 1915—1916 թթ. ռազմաարդյունաբերական կոմիտեներ ստեղծվեցին Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում, Բաթումում, Ալեքսանդրապոլում, Փոթիում, Ելիսավետպոլում, Նախիջևանում, Շուշիում, Ախալցխայում և այլուր։

Երևանի նահանգական ռազմաարդյունաբերական կոմիտեն ստեղծվել է 1915 թ. վերջին, իսկ Ալեքսանդրապոլինը՝ նույն թվականի օգոստոսի 27-ին։ Ինչպես երկրամասի մյուս, այնպես էլ Երևանի և Ալեքսանդրապոլի ռազմաարդյունաբերական կոմիտեները զբաղվում էին կովկասյան ռազմաճակատի զորքերին զենք, ռազմամթերք, հանդերձանք, պարեն, գեղորայք և այլն մատակարարելու գործով։

Միակ կուսակցությունը, որ պատերազմի տարիներին մշակեց հետևողական մարքսիստական ծրագիր պատերազմի, խաղաղության ու հեղափոխության հարցերի վերաբերյալ և անձնուրաց պայքար ծավալեց այն կենսագործելու համար, բոլշևիկների կուսակցությունն էր։

Վ. Ի. Լենինը պատերազմի հենց սկզբում գրեց. «Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի խնդիրները եվրոպական պատերազմում» թեզիսները և կուսակցության Կենտկոմի «Պատերազմը և Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիան» մանիֆեստը։ Այս փաստաթղթերում Վ. Ի. Լենինը բացահայտեց պատերազմի իմպերիալիստական էությունը, նրա իսկական պատճառներն ու նպատակները և հիմնավորեց մարքսիստական կուսակցության ու միջազգային բանվորական շարժման խնդիրները։

Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկների կուսակցությունն առաջադրեցին իմպերիալիստական պատերազմը քաղաքացիականի վերածելու, պատերազմում բուրժուական կառավարությունների պարտությանն աջակցելու, սոցիալ-շովինիզմից ու ցենտրիզմից կապերը լիակատար խզելու և երրորդ ինտերնացիոնալ ստեղծելու լոզունգները։

«Եվրոպայի Միացյալ նահանգների լոզունգի մասին», «Իմպերիալիզմը որպես կապիտալիզմի բարձրագույն ստադիա», «Պրոլետարական հեղափոխության ռազմական ծրագիրը» և այլ աշխատություններում Վ. Ի. Լենինը բազմակողմանիորեն բնութագրեց կապիտալիզմի մոնոպոլիստական ստադիան, բացահայտեց նրա առանձնահատկությունները և որոշեց պատմական տեղը, որպես փտող, նեխող կապիտալիզմ, որպես ռեակցիա հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում։ «Կապիտալիզմն առաջադիմականից դարձել է ռեակցիոն,— գրում էր Վ. Ի. Լենինը 1915 թ.,—նա այնքան է զարգացրել

121 «Մշակ», 1915, № 133։

արտադրողական ուժերը, որ մարդկությանը վիճակված է կամ անցնել սոցիալիզմին, կամ տարիներ ու նույնիսկ տասնամյակներ դիմանալ «մեծ տերությունների զինված պայքարին՝ գաղութների, մենաշնորհների, արտոնությունների և ամեն տեսակի ազգային ճնշումների միջոցով կապիտալիզմն արհեստականորեն պահպանելու համար»[122]։

Հայտնագործելով կապիտալիստական երկրների տնտեսական ու քաղաքական անհամաչափ զարգացման օրենքը, Վ. Ի. Լենինը հանգեց այն եզրակացության, որ իմպերիալիզմի պայմաններում սոցիալիզմը չի կարող հաղթանակել միաժամանակ կապիտալիստական բոլոր երկրներում, կամ երկրների մեծ մասում, այլ կհաղթանակի սկզբում «մի քանի կամ նույնիսկ մեկ, առանձին վերցրած, կապիտալիստական երկրում»[123]։

Մեկ երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի հիմնավորմամբ Վ. Ի. Լենինը հեղափոխության մարքսիստական տեսությունը զարգացման մի այնպիսի նոր աստիճանի բարձրացրեց և այնքան մեծ էր այդ ասպարեզում նրա ներդրումը, որ այն, ամենայն իրավամբ, կոչվում է սոցիալիստական հեղափոխության նոր, լենինյան տեսություն։

Պատերազմի տարիներին Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկները բացահայտեցին իմպերիալիստական տերությունների ագրեսիվ պլանները նաև Հայաստանի նկատմամբ։ Վ. Ի. Լենինը ցույց տվեց, որ պատերազմի կոնֆլիկտներից մեկը հյուսվել է «Հայաստանի և Կոստանդնուպոլսի համար՝ Ռուսաստանի ու Թուրքիայի և այլոց միջև»[124], որ ցարական Ռուսաստանը ձգտում է «նվաճել Գալիցիան, Կոնստանդնուպոլիսը, Հայաստանը, Պարսկաստանը և այլն»[125], որ այդ նպատակին հասնելու համար նա «վաղուց ինտրիգներ է սարքում և՛ Գալիցիայում, և՛ Հայաստանում և այլուր... հանուն «վերամիավորման» վեհ նպատակի կանգ չառնելով ոչ մի տեսակ հանցագործության առաջ»[126]։

Իմպերիալիստական տերությունների ագրեսիվ քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ դատապարտեց նաև Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ տեղի ունեցած բոլշևիկների արտասահմանյան սեկցիաների Բեռնի կոնֆերանսը (1915 թ. փետրվար-մարտ), ինչպես նաև Ցիմմերվալդյան միջազգային սոցիալիստական կոնֆերանսը (1915 թ. օգոստոս)։ Ցիմմերվալդյան կոնֆերանսը խոր ցավակցություն հայտնեց «պատերազմի բազմաթիվ զոհերին, լեհական ու բելգիական ժողովուրդներին, հրեական ու հայ հալածված ազգերին, բոլոր այն միլիոնավոր մարդկանց, որոնք տառապում են անսահման աղքատության ու ճնշման մեջ և ստիպված են տանել քամահրանքներ ու չլսված սարսափներ»[127]։ Կոնֆերանսի բանաձևում մատնանշվում էր, որ «ամբողջ ժողովուրդների, երկրների, ինչպիսին են Բելգիան, Լեհաստանը, Բալկանյան պետությունները, Հայաստանը,— սպառնում է փոխհատուցում-

---

122 Վ. Ի. Լենին, նույն, հ. 26, էջ 381—382։

123 Նույն տեղում, հ. 26, էջ 434։

124 Նույն տեղում, էջ 257։

125 Նույն տեղում, էջ 143։

126 Նույն տեղում, էջ 333։

127 «Циммервальдская и Кинтальская конференции (официальные документы)», М.—Л., 1924, стр. 25.

ների խաղում առևտրի առարկա դառնալու բախտը և ենթարկվելու անեքսիա-յի՝ լրիվին կամ մաս-մաս»[128]։

1916 թ. գարնանը Շվեյցարիայի Կինտալ գյուղում կայացած միջազգային սոցիալիստական 2-րդ կոնֆերանսը ընդգծեց, որ «ինչպես ցույց է տալիս Բալկանյան պետությունների փորձը և առանձնապես Սերբիայի ու Հայաստանի ողբերգական ճակատագիրը, փոքր պետությունները և ճնշված ազգերը հանդիսանում են միայն շախմատային ֆիգուրներ մեծ տերությունների իմպերիալիստական խաղի մեջ»[129]։

Հայ ժողովրդի և Հայկական հարցի մասին գրել է նաև համակովկասյան բոլշևիկյան մամուլը՝ «Սոցիալ-դեմոկրատ» թերթը և «Կոմունիստ» ժողովածուն։ 1915 թ. մայիսին «Կոմունիստ» տեսական ժողովածուն նշել է, որ «Ռուսաստանում հատուկ ուժով է արտահայտվում պատերազմի հակահեղափոխական բնույթը», որովհետև պատերազմն այստեղ «ցարիզմին ծառայում է» ոչ միայն բանվորական շարժումը ճնշելու, ռեակցիոն ազնվականական կուսակցությունն ուժեղացնելու համար, այլև՝ «Գալիցիայի, Հայաստանի և այլոց վրա» իր տիրապետությունն ու ճնշումը «ընդլայնելու» համար[130]։

1914 թ. հոկտեմբերի վերջին Պետական դումայի բոլշևիկյան ֆրակցիայի հանձնարարությամբ Բաքու եկավ բոլշևիկ Ն. Ն. Յակովլևը, որն Անդրկովկասի բոլշևիկների համար բերեց Վ. Ի. Լենինի «Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի խնդիրները եվրոպական պատերազմում» թեզիսները։ 1914 թ. նոյեմբերի սկզբին Վ. Ի. Լենինի հանձնարարությամբ գաղտնի Շվեյցարիայից Ռուսաստան վերադարձավ Ա. Ա. Բեկզադյանը, իր հետ բերելով բոլշևիկյան կուսակցության Կենտկոմի «Պատերազմը և Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիան» մանիֆեստը։ Պետրոգրադի բոլշևիկներին մանիֆեստը հանձնելուց և նրանց աշխատանքներին ծանոթանալուց հետո Ա. Ա. Բեկզադյանը 1914 թ. նոյեմբերի կեսերին եկավ Բաքու և մանիֆեստը բերեց նաև Անդրկովկասի բոլշևիկներին[131]։

1915 թ. ամռանը վերականգնվեցին Վ. Ի. Լենինի և Կովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ճանաչված ղեկավար Ս. Գ. Շահումյանի նամակագրական կապերը։ 1915 թ. հոկտեմբերի 1-ի ծածկագիր նամակում, Ստ. Շահումյանը Վ. Ի. Լենինին հայտնում էր. «Ընդհանրապես ասած թույլ եմ տալիս կարծելու, որ ես և մեր բոլոր ազգականները (բոլշևիկները) բարձր ենք պահում մեր ընտանեկան (բոլշևիկյան կուսակցության) դրոշակը, և որ Դուք կարող եք մեր ռեպուտացիայի համար հանգիստ լինել... ես ունեմ բոլոր հիմունքները կարծելու, որ մենք կունենանք փայլուն հաջողություն...»[132]։

Պատերազմի, խաղաղության և հեղափոխության հարցերի վերաբերյալ լենինյան դրույթները դարձան նաև Անդրկովկասի ու Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեության ուղեցույցը։

Կովկասի և Հայաստանի բոլշևիկների կյանքում մեծ նշանակություն ունե-

---

128 ՍՍՀՄ ՀՀՍՇԿՊԱ, ֆ 102, Ոստիկանության դեպարտամենտ, հատուկ բաժին, 1916, գ. 5, մ. 92, թ. 4։

129 «Циммервальдская и Кинтальская конференции...», стр. 53—54.

130 «Коммунист», 1915, № 1—2, стр. 3.

131 ՏԵ՝ս ՄԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 124, ց. 1, գ. 153, թ. 5 և ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 153, ց. 1, գ. 2859 թ. 20։

132 Ստ. Շահումյան, Նամակներ, 1896—1918, Երևան, 1959, էջ 52—53։

ցավ Ստ. Շահումյանի զլխավորությամբ 1915 թ. հոկտեմբերի սկզբին Բաքվում հրավիրված ՌՍԴԲԿ Կովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների անլեգալ խորհրդակցությունը։ Այն քննարկեց և համապատասխան բանաձևեր ընդունեց ընթացիկ մոմենտի, ազգային հարցի, Կովկասում ազգությունների փոխհարաբերությունների և կազմակերպական հարցի մասին։

Խորհրդակցության «Ընթացիկ մոմենտի մասին» բանաձևում նշվում էր, որ երկրորդ տարին շարունակվող համաշխարհային պատերազմը կապիտալիստական մեծ տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականության արդյունքն է և նրա մեղավորները հենց այդ տերություններն են։ Պարզաբանելով, որ «միայն կապիտալիստական կարգի ոչնչացումը... և այդ կարգը սոցիալիստական կարգով փոխարինելը ժողովուրդներին կարող է փրկել հետագա զազանացումից ու ինքնաբնաջնջումից և մարդկությանը դուրս բերել հետագա պրոգրեսի ուղին», խորհրդակցությունը սոցիալիստական կուսակցությունների հիմնական խնդիրն էր համարում «սոցիալիստական հեղափոխության ուժգին պրոպագանդան»[133]։

Նշավակելով Կովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունների հակաժողովրդական գործունեությունը, խորհրդակցությունը պահանջում էր է՛լ ավելի ուժեղացնել պայքարը բուրժուական նացիոնալիզմի և նրա բոլոր դրսևորումների դեմ։

ՌՍԴԲԿ բոլշևիկների Կովկասյան խորհրդակցության բանաձևերը, որ գրել էր Ստ. Շահումյանը, տպագրվեցին և տարածվեցին ամբողջ երկրամասում։ Դրանք արժանացան Վ. Ի. Լենինի բարձր գնահատականին։ Կուսակցության կենտրոնական օրգան «Սոցիալ-դեմոկրատը» 1916 թ. փետրվարի 29-ի համարում նշում էր. «Ս. դ. բոլշևիկները՝ Կովկասի ինտերնացիոնալիստների՝ ռուսների, վրացիների, հայերի և թաթարների անունից հրատարակել են մանիֆեստ, որը շարադրում է նրանց տեսակետը պատերազմի մասին։ Այդ փաստաթուղթն ամբողջովին կանգնած է ՌՍԴԲԿ ԿԿ-ի մանիֆեստի դիրքերի վրա...»։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կովկասի բանվորների, աշխատավոր գյուղացիների և սովորող երիտասարդության քաղաքական լուսավորման ու կազմակերպման գործում կարևոր դեր է կատարել նաև 1915 թ. դեկտեմբերի 6-ից Թիֆլիսում լույս տեսնող և մինչև հարյուրերորդ համարը հեղափոխական-դեմոկրատական, ինտերնացիոնալիստական ուղղություն ունեցող «Պայքար» գրական, հասարակական, քաղաքական և տեսական հայերեն լեգալ շաբաթաթերթը։ «Պայքարին» ակտիվորեն աշխատակցում էին Ստ. Շահումյանը, Ա. Միկոյանը, Ասք. Մռավյանը, Ս. Խանդամիրյանը, Ա. Երզնկյանը, Հ. Ազատյանը, Ա. Ամիրյանը, Ա. Կարինյանը, Մ. Մելիքյանը, Հ. Կամարին, Գ. Հայկունին, Հ. Հակոբյանը, Հ. Պողոսյանը, Գ. Ղազարյանը, Հ. Հովսեփյանը, Հ. Սոլովյանը, Սիմակ Սահակյանը, Արաղին և ուրիշներ։

«Պայքարի» էջերից բոլշևիկներն անհաշտ կռիվ հայտարարեցին նացիոնալիզմին, որը մեծ խոչընդոտ էր Կովկասի բազմազգ պրոլետարիատի և աշխատավորության ինտերնացիոնալ միասնության ճանապարհին։ «Ինտելիգենցիան և նացիոնալիզմը» հոդվածում Ստ. Շահումյանը ցույց էր տալիս, որ բուրժուական նացիոնալիզմը և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմն իրար լիովին հակադիր գաղափարախոսություններ են, նացիոնալիզմը բուրժուա-

133 Ստ. Շահումյան, նշված, հ. 3, էջ 17։

զիայի այն զենքերից մեկն է, որով նա ամրապնդում է իր տիրապետությունը։ Իմպերիալիզմի օրոք նացիոնալիզմը հասնում է իր «գագաթնակետին», վեր է ածվում «նացիոնալ-իմպերիալիզմի», որը «ստրկացնում ու կեղեքում է հեռամաց երկրների, գաղութների ազգաբնակությունը, ճնշում ու բռնի ուժով խեղդում է ամեն մի դիմադրություն բանվորական մասսաների կողմից—հանուն «հայրենիքի» շահերին և բերում է վերջապես դեպի այն զարհուրելի ընդհարումները ազգերի միջև, որոնց մենք ականատես ենք այսօր»[134]։

«Պայքարը», ինչպես նշել է Ասք. Մռավյանը, պատերազմական շրջանի չափազանց խիստ գրաքննության պայմաններում, եզոպոսյան լեզվով, հաճախ աներևակայելի, ոլորապտույտ ուղիներով կարողանում էր քարոզել նաև հակապատերազմական մտքեր, մերկացնել պատերազմի իմպերիալիստական բնույթը, ցույց տալով պատերազմից դուրս գալու ուղին, աշխատավոր մասսաների սոցիալական և ազգային ազատագրության ուղին։ Չնայած թերթը հրատարակվում էր հայերեն լեզվով, այնուամենայնիվ, նրա էջերից պրոպագանդվող գաղափարները լայն տարածում գտան ոչ միայն հայ, այլև՝ երկրամասի մյուս ազգերի բանվորների և աշխատավորների միջև։ Ահա թե ինչու «Պայքարին» օգնում և օժանդակում, նրա համար հանգանակություններ էին կազմակերպում ինչպես հայ, այնպես էլ վրացի, ռուս, հրեա, օս, ադրբեջանցի և լեզգի բանվորներն ու առաջադեմ մտավորականները[135]։

1917 թ. Ստ. Շահումյանի խմբագրությամբ Բաքվում լույս տեսնող բոլշևիկյան «Սոցիալ-դեմոկրատ» թերթը, խոսելով կովկասյան իրականության մեջ «Պայքարի» կատարած բացառիկ դերի մասին, նշել է, որ նա հրապարակ եկավ այն ժամանակ, երբ ազգամիջյան վեճերը Կովկասում հասել էին իրենց եռման աստիճանին։ Եվ ահա «պատմական այդ պատասխանատու մոմենտին «Պայքարը» միայնակ բարձրացրեց միջազգայնության դրոշը, և այդ հանդամանքն ունեցավ ահագին անդրադարձում հարևան ազգությունների մեջ»[136]։

Պատերազմական դրության ծանր պայմաններում Հայաստանի բոլշևիկներին հաջողվեց ՌՍԴԲԿ կովկասյան բյուրոյի ղեկավարությամբ և Թիֆլիսի ու Բաքվի բոլշևիկյան կազմակերպությունների օգնությամբ, զգալի աշխատանք կատարել ցարիզմի կողմից չախչախված կուսակցական կազմակերպությունները, խմբերն ու բջիջները վերականգնելու, նորերը ստեղծելու, ինչպես նաև աշխատավոր մասսաներին և կովկասյան բանակի զինվորներին կուսակցության լենինյան լոզունգների շուրջը համախմբելու և նրանց պայքարը ցարիզմի ու իմպերիալիստական պատերազմի դեմ կազմակերպելու ուղղությամբ։

Այս գործում հատկապես նշանակալից էր էջմիածնի (Գ. Աթաբեկյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ա. Միկոյան), Ալեքսանդրապոլի (Պ. Արվելաձե, Ա. Շահինյան, Ա. Վարդանյան, Բ. Ղարիբջանյան), Սարիղամիշի (Ստ. Ալավերդյան, Ս. Թավդիշվիլի, Ն. Լեժավա, Գ. Հայկունի, Տ. Մուսիկ, Վ. Կիսաշվիլի), Երևանի (Ա. Մելիքյան), Կարսի (Հ. Սարուխանյան), Ղարաքիլիսայի (Վ. Մռավյան, Վ. Մխիթարյան), Զանգեզուրի (Բ. Հարությունյան, Ք. Մկրտչյան, Մ. Մաշուրյան) և այլ վայրերի բոլշևիկյան կազմակերպությունների, խմբերի ու բջիջների գործունեությունը։

---

134 Ստ. Շահումյան, նշված, հ. 3, էջ 75։

135 Տե՛ս «Պայքար», 1916, № 49։

136 «Սոցիալ-դեմոկրատ», 1917, № 3։

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Անդրկովկասի և Հայաստանի բոլշևիկները ոչ միայն լիովին պաշտպանեցին կուսակցության լենինյան քաղաքականությունը պատերազմի, խաղաղության և հեղափոխության հարցերի վերաբերյալ, այլև ընդհատակի ծանր պայմաններում հերոսական պայքար ծավալեցին այդ քաղաքականությունը կենսագործելու համար։ Խոսելով այդ մասին, լենինյան «Սոցիալ-դեմոկրատը» նշել է, որ Կովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունը «...լավ ու հաջողությամբ է պաշտպանում հեղափոխական մարքսիզմի դրոշը Կովկասում նաև այժմյան ծանր օրերին... կուսակցական անլեգալ աշխատանքն ուժեղ կերպով ծավալվում է Կովկասի բոլոր վայրերում։ Շարժումն ստեղծվում և առաջ է գնում բացառապես հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատ ինտերնացիոնալիստների լոզունգներով...»[137]։

8. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ։ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՏԹԱՐԱՅՈՒՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ծանր անդրադարձավ երկրի տնտեսության վրա։ Արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունն ու տրանսպորտը խոր ճգնաժամ ապրեցին։ Մասսայական զորահավաքների հետևանքով երկրի աշխատունակ տղամարդկանց 40—50 %-ը՝ մոտ 15 միլիոն մարդ բանակ զորակոչվեց։ Պատերազմի հենց առաջին տարում ժողովրդական տընտեսությունից զորակոչվեց 7 միլիոն 400 հազար մարդ[138]։ Ռուսաստանի բազմաթիվ նահանգներում գյուղացիական տնտեսությունների ընդհանուր թվի մեկ երրորդը, իսկ որոշ նահանգներում նույնիսկ կեսը մնաց առանց աշխատող ձեռքերի։ Մոբիլիզացվեցին նաև ժողովրդի նյութական միջոցներն ու բանող անասունները։ Մինչև 1917 թ. երկրորդ կեսն ամբողջ երկրում հավաքագրվեցին 2 միլիոն 600 հազար ձի և 18 միլիոն եզ ու բանող այլ խոշոր անասուններ[139]։ Գյուղացիական տնտեսությունների հակայական մասը մնաց առանց ձիու։ Արդյունաբերության ռազմականացման հետևանքով Ռուսաստանի 3 միլիոն 300 հազար ֆաբրիկագործարանային բանվորներից մեկ միլիոն 900 հազարը (57,6%) 1916 թ. վերջին արդեն պատերազմի համար էին աշխատում[140]։ Անկում ապրեցին արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համարյա բոլոր ճյուղերը։ 1917 թ. քարածխի հանույթը, 1913 թ. համեմատությամբ, կրճատվեց ավելի քան 21%-ով, նավթինը՝ 23%-ով, սև մետաղի ձուլումը (առանց Լեհաստանի) ավելի քան 10%-ով (1916 թ.), պղնձինը՝ 50,6%-ով և այլն[141]։

Պատերազմը ծանր հարված հասցրեց նաև գյուղատնտեսությանը։ 1917 թ.

---

137 «Социал-демократ», 1916, № 51

138 *Տե՛ս* Պ. Ի. Լյաշչենկո, *ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության պատմություն, հատ. 2, Կապիտալիզմ, Երևան, 1950, էջ 579։*

139 *Տե՛ս* «История СССР», т. VI, М., 1968, стр. 584; Պ. Ի. Լյաշչենկո, *նշված աշխ., էջ 579։*

140 *Տե՛ս Н. Н. Минц,* История Великого Октября, т. I, М., 1967, стр. 125.

141 *Տե՛ս* «Труды ЦСУ», т. VII, вып. I, «Статистический сборник за 1913—1917 г.», М., 1921, стр. 78; Պ. Ի. Լյաշչենկո, *նշված աշխ., էջ 576։ А. Д. Брейтерман,* Медная промышленность России и мировой рынок, ч. III, М., 1930, стр. 250.